

A „MÓZES“ FELTÁMADÁSA

„Jaj a népnek, ha nincs költészete,
Lelkét elfojtja a körültekintés,
S csak lelkesülés szült mindég nagyot. —
Ismerjete meg — én Mózes vagyok,
Zsidó miként ti, — testvéretek, — barátok.”

(Madách Imre: Mózes)

Az irodalomtörténet hosszú időn át az egyműves alkotók közt tartotta számon Madách Imrét. Bíráloi a Tragédián kívül alig említik más műveit, azokat is legfeljebb azért, hogy mennyire hatottak a Nagy Mű eszmei vagy stílusis előkészítésében így olvasztja össze Szerb Antal a madáchi életművet a Tragédia elemzésével, mint a két összefüggőt és elválaszthatatlant és az 1963-as kiadású, a Gondolat gondozásában megjelent „A magyar irodalom története” második kötetében Sötér István is csupán csak nevével nevezi Mózeset, melyben a korábbi szándék folytatódik. Viszont az Akadémia Kiadó hatkötetes magyar irodalomtörténetében már Sötér is külön fejezetet biztosít a Mózes-drámának. Természetesen csak feltételezni merem, hogy nem csupán a hat kötet előnyös terjedelmi szempontjai, hanem esztétikai megfontolások is közrejátszottak Madách posztumusz drámájának újraértékelésében.

S hogy ez a Madách-dráma élő valóság, elidegeníthetetlen és jelentős alkotóelem az életműnek és jeles állomása a magyar drámai irodalom kialakulásának és fejlődésének, azt a veszprémi Petőfi Színház vakmerő kezdeményezése, a Mózes-dráma irodalomtörténeti jelentőségű színrevitele ékesen bizonyítja. A Mózes, mely nemcsak a kritikában, hanem mindannyiszor a színpadon is süllyesztőbe került, ezúttal véglegesen feltámadt: él, hódít és legutóbb már a televízió műsorának színvonalát emelte.

Mindenesetre titokzatos, hogy egy dráma, mely egy évszázada nyomtatásban megtalálható s amelynek színrevitelében neves rendezők szándéka szenvedett kudarcot, most egyszeriben székhez szegezi a színházlátogatót és a színészek minden este vastapsot kapnak alakításukért. Az új sikersorozatnak kétféle magyarázata lehet. Az egyik: a Mózes-dráma átdolgozása Keresztury Dezső által, a másik: az újszerű rendezői és színészi felfogás és megfogalmazás.

IRODALMI ÉS SZÍNPADI ELŐZMÉNYEK

Nem az első eset, hogy valaki avatott kézzel hozzányúl a stílusában, szókinésében, mondatszerkesztésében elavult műhöz, amely tartalmában mély és maradandó értéket őriz. MórícZ Zsigmond ilyen megfontolásból vállalkozott Tolnai Lajos regényeinek és elbeszéléseinek restaurálására, s nagy kár, hogy elhatározását, a port letörölni az avitt művekről, nem sikerült végigvinnie. De bátran, a felfedező örömeivel és az alkotó vakmerőségével nyúl örökségünkhöz Illyés Gyula is, aki nek áporodott komédiák, elfelejtett színművek köszönhették megújulásukat. Illyés alkotó keze nyomán Teleki Kegyencéből például új dráma született, amelynek francia nyelvű bemutatóján a közelmúltban tapsolt a párizsi közönség. S az átírás hasznos és egészséges hagyományaihoz sorolhatjuk Arany János restaurátori munkódését is a Tragédia többemeletes épületében.

Keresztury Dezső Mózes átdolgozása mégis túlhaladja hagyományainkat: olyan műhöz nyúlt gondos szeretettel, olyan alkotásra szentelt időt, fáradságot, amelynek

értékét százöt éven át még az irodalomtörténészek és a műértők sem kivétel nélkül ismerték el, s amely a nagyközönség előtt minden egyes alkalommal formálisan megbukott.

Madách Imre Mózes, ez a 2470 soros monstre-dráma már bemutatása előtt sülyesztőbe került és évszázados pályafutása során olyan megpróbáltatásokon esett át, mint a cimadó hős, aki hasztalan kereste népével Kánaánt.

Madách már Az ember tragédiája fényes sikerének tudatában látott hozzá a Mózes megírásához, a Tragédia első kiadását már szedték a fővárosi nyomdászok, és a költő politikai pályáján is sikereket ért el, következésképpen negyvennyolcas, töretlen elvi álláspontjával. (A Mózes születésének és elutasításának időszakára esnek fontos és nagy visszhangot keltő országgyűlési beszédei: A felirat vagy határozat kérdésében, A nemzetiségek ügyében, A választókhöz az 1861. országgyűlés után). Madách joggal bizott tehát a sikerben, amikor tizenhét hónapos munkássága után benyújtotta a drámát az Akadémia karácsonyi pályázatára. De a bíráló bizottság (Arany János, Bérczy Károly, Jókai Mór, Kemény Zsigmond és Pompéry János) elutasította a drámát azzal az udvarias, kitérő indoklással, hogy másformájú mű, mint ami a pályázat célja volt.

A balassagyarmati származású Bérczy Károly, akit megyei irodalmi nagyjaink közül méltatlanul mellőzünk, és akinek mellesleg híres Anyegin fordítása éppen az idén százszentdős, — írta meg a bíráló bizottság jelentését és a mű főhibáját a következő tömör szavakkal jellemezte: „dramatizált eposz.”

A kifogás száz év távlatából és egy új sikersorozat idején egyáltalán nem meggyőző, hiszen a klasszikus drámában Szofoklész től Racine-ig nem egyedülálló az olyan példa, amelyben túlteng az epikus, az elbeszélő elem, nem is szólván a színpadra vitt oratóriumok meg-megújuló sikereiről, amihez éppen a tavalyi szegedi szabadtéri játékok szolgáltatnak illusztrációt. Bár a Mózes dramaturgiailag valóban nem tökéletes mestermű, mégsem nélkülözi a nagy konfliktusokat és a színpadon számos nagy összecsapás zajlik le, sokkal nyíltabban, mint természetesen az epikus részekkel hatásosan tűzdelt Antigoneban, vagy más közismert, klasszikus drámában. (S hasonló indokok, a dramaturgia szabályainak sorozatos megszegése miatt Shakespeare hány drámáját vihethénekn terítékre!)

Sokkal inkább arra kell gondolnunk, hogy a bírálók is, mint később sokan mások, kulcsalaknak fogták fel Mózeset, s ezért Kossuthal azonosították, szemükben a magyar nép és az osztrák monarchia szembenállását jelképezte a zsidóság meg-megújuló, keserves, olykor reménytelennek látszó küzdelme Egyiptom önkényével. S a hatvanas években már annyira szokatlan harcoss, negyvennyolcas hangvétel joggal elriaszthatta a megbékélő Aranyt és Jókait, s a Kemény opportunizmusához csatlakozó és alkalmazkodó Bérczyt és Pompéryt. (Kemény szerint egyén és nemzet egyaránt elpusztulhat, ha nem tanul meg „nagy önismerettel alkalmazkodni a kérelhetetlen történelmhez s nem szabja, mérsékeli ehhez sztoikus önfegyelmel vágyait és tetteit.”)

A Mózes útját azonban a továbbiakban sem kísérte szerencse. Kolozsvárott, ahol 1888 februárjában első ízben mutatták be, formálisan megbukott, a nagyjelenetek alkalmával kacagott a közönség, amit később a színházigazgató kegyetlen húzásával és a műben található néhány madáchi közhellyel magyaráztak. S két évvel később, a Nemzeti Színház első teljes Mózes előadása előtt hiába nyilatkozott Hevesi Sándor úgy, hogy „a Mózes Az ember tragédiája mellett a legnagyobb műve a költőnek és az egész magyar drámai irodalomban a leghatalmasabb színpadi allegória,” a közönség, Kárpáti Aurél szavaival élve, „langyos érdeklődéssel fogadta a bemutatót.”

S napjaink kritikusa a felfedező örömeivel állapítja meg, hogy „százöt esztendő alatt a Mózes feleannyiszor sem ment az ország színpadain, mint ahányszor most a veszprémi Petőfi Színház műsorán szerepel.”

AZ ÁTDOLGOZÁS

A Mózes-dráma tehát feltámadt és bevonult a játszott és játszható drámák sorába.

Keresztúry Dezső költő és irodalomtörténész olyan felelősségérzettel nyúlt az eredetihez, mint annak idején Arany a Tragédiához, de olyan bátran, ahogy Illyés ad új atmoszférát és lendületet avitt színműveknek. Nemcsak a stílust csiszolta, faragta vésője, de szükségszerűen változtatott a mű struktúráján is. Rövidített a szöveget, helyenként átcsoportosított, hogy így egyenlítse ki az átmenetet egyik színből a másikba, s ugyanakkor gondosan ügyelt, hogy lehetőleg semmit el ne vegyen a gondolatok eredetiségéből és a madáchi mondatok jó ízéből. Úgy alkototta újat, hogy megőrizte a régi varázsát.

A szövegmódosításoknál mindez azzal járt, hogy nem átírta, hanem helyenként javította és rövidítette, tömörítette Madách eredeti szövegét.

Íme, néhány példa (előljáróban Madách, utána Keresztúry szövegezése)!

MÓZES:

Nem Pháraó! — ez trónodhoz nem illő.
Küldd őket el, rideg, szilárd parancsal.
Ne tükkel szürkáld, — karddal vágd agyon.
S mondd nekik, hogy ezt javad kívánja. —
A férfiasságban, hidd, bűverő van.
Mely megdöbben és tiszteletré kész.
Ki a sakállal küzd élet-halálra,
Lemondással fogadja az oroszánt.

MÓZES:

Nem pháraó! — trónodhoz ez nem illik.
Küldd őket el, rideg, szilárd parancsal.
A férfiasságban, hidd meg, erő van,
Mely megdöbben, tiszteletet parancsol.

ORSZÁGLÁR:

Ha Pháraónak tetszik e tanács,
Am lépj helyembe. — Én sosem bírnám
Levetni az embert, a díszruhát
Magamra öltve. Tán erősebb leszesz. —
Az szent igaz, hogy így már törni fog,
Mit én csak ingaték, a büszke fa,
De az ég tudja, hogy kire esik. —

ORSZÁGNAGY:

Ha Pháraónak tetszik a tanács,
Am lépj helyembe, emberségem én
Le nem vettem, amikor a köntöst
Felöltöttem. Te erősebb lehetsz. —
Az szent igaz, hogy így már törni fog,
Mit ingattam csak én, a büszke fa,
De az ég tudja, hogy kire zuhan.

Most néhány példa arra is, hogy a jambusokba erőszakolt közhelyek, hétköznapi, irodalomellenes kifejezések milyen bántó módon megbonthatják a mű hangulati egységét. Az ünnepi lüktetésű, páthosszal telített szövegbe belopott egyszerű, odavetett szavak valóban nevetségesek és sértik a józisést. (Egyebkent nasonlóval találkozhattunk nemrégiben Szomorj Dezső II. József császár című drámájában is, amelyet a rádió és a televízió is közvetített. Hátborzongató volt, amikor a császár és a kancellár nagyjelenetében a páthosszal telített, fennkölt mondatok közt fel-felbukkan a zsidóbarusok és a zálogházi alkuszok zsargonja!) De mulatságos a kenetteljes, cirádás hang is ott, ahová valóban az egyszerű kívánczik. A Mózes-ben mindkettőre található példa:

MÓZES:

Ne izgass asszony, csak rólam beszélj. —

MÓZES:

Anyám ne kinozz, csak rólam beszélj!

ÁRON:

Szerencsétlen! Mi szót merél kiejteni.

ÁRON:

Szerencsétlen! Mit mertél mondani?!

CIPPORA:

Ha annak tartják, bépróbalta azt.

Próbáljon más is, ő már megpihenhet.

CIPPORA:

Bizonyrágot tett róla már, hogy az.

ÁRON:

Hát Isten neki!

ÁRON:

Akkor hát — legyen.

Az elhagyások és szerkezeti átrendezések is mintaszerűek, mindig előnyére válnak az előadásra szánt darabnak. Helyesen járt el az átdolgozó ott is, ahol kiirtotta az olyan előremutató elemeket, amelyek lényegében indokolatlanul megelőzték s ezáltal elsőkélyesítették Mózes fejlődésének nagy állomásait. Jó például, hogy az arany borjút imádó nép fölött monológban ítélkező Józsué az új változatban nem mondja ki a szörnyű jóslatot:

„Akkor majd számolunk, — majd számolunk. —”

Meglepő, és hatalmas így később a kegyetlen, a gyilkosságtól sem megriadó, az erős és erősítő Mózes.

Viszont amennyire helyes az efféle sorok mellőzése, annyira hiányoznak azok az utalások, amelyek mintegy magyarázatot adnak Mózes látszólagos diktátori túlkapásaira.

Jokhebed, Áron és Mózes anyja mondja Madáchnál:

Két pálmaszál, vállvetve az eget
Hordozni teremtett, míg ha zsörtölődtek,
Egymást fogjátok hitványan letörni,
Nagy öröme a középszerűnek.

Az utolsó sort az átdolgozó törölte, s így történt ez a dráma más helyén is. Pedig Mózes nagysága ellenpárjában, az önzőben, a tudálékosban, a gyávában, tehát a középszerűben mutatkozik meg igazán.

Az átdolgozás egészében véve kiváló. Új magyar drámát adott színházainknak. S mint már egy ízben felvettem, nagyon érdemes lenne elsőként nálunk, Nógrád megyében, a Múzeumi Füzetek sorozatban megjelentetni.

AZ ELŐADÁS

S a veszprémi bemutatóra visszaemlékezve, felújítva az élményt a televízió képernyőjéről is, teljes egyetértéssel és együttérzéssel idézem Barna Tibornak, a Nógrád március 20-i számában megjelent kritikájából az óhajt: „Őszintén örülnénk, ha Mózes, Madách szülőföldjén, Nógrádban is viszontláthatnánk.”

A veszprémi színház Turián György rendezésében és Bicskey Károly főszereplésével olyan művet vitt a közönség elé, amely leszámolt mindazokkal a tradíciókkal, amelyek minden egyes bemutató alkalmával magukban hordták a sikertelenség magvát. A veszprémi színpadon a siker legalább annyira a helyes felfogásnak, mint a jól átdolgozott, színpadra alkalmazott Keresztúry-féle szövegnek köszönhető. Veszprémben nem kísérleteztek a kényszeredett allegória feltámasztásával, ezzel szemben Mózes azzá lett, aki volt és amivé a darab kényszeríti: prófétává: a korát megelőző, meg nem értett, nagy egyéniséggé. S ezen az sem változtat, hogy Madách sokat adott önmagából, és hogy Madáchra semmi sem hatott úgy, mint forradalmi hite, elhivatottságérzete, amellyel csalódását, nagy lelki válságát is legyőzte.

A veszprémi színpad Mózesét már nem Kossuthhoz, hanem sokkal inkább Mátyás királyhoz, Nagy Péter cárhoz és minden olyan diktatórikus, egykézrendszerű uralkodóhoz hasonlítja, aki kegyetlenségre is bármikor kész, ha a nép iránti szeretete, a jövő csak általa látott perspektívája megkívánja. De Mózes nem hasonlít kegyetlensége ellenére sem a népellenes, néptől elszakadt és önző diktátorokra. A nagy egyéniség dialektikus ellentmondásait Sötér így fogalmazta meg: „A néppel állandóan összeütközésbe kerülő Mózes alakjában Madách végelemzésében azt a hőst rajzolta meg, aki azonosult a néppel.”

A veszprémi színház bátor kezdeményezése minden dicsőretet megérdemel, s nagyon várjuk, hogy a salgótarjáni művelődési ház korszerű színpadán felzengjenek a mottóban idézett mózesi sorok: „Jaj a népnek, ha nincs költészete...”

Hisszük, hogy a város és a megye közönsége nemcsak a dzsesz-fesztiválokért lelkesül, hanem komolyabb és értékesebb művészi élvezetekért is.

Madách írta: „Csak a lelkesülés szült mindég nagyot...”

Lakos György